

**УКРАЇНСЬКИЙ ТЕХНІЧНО-ГОСПОДАРСЬКИЙ ІНСТИТУТ
НАУКОВІ ЗАПИСКИ Ч. ХХІ**

ВАСИЛЬ ЧАПЛЕНКО

**ПОХОДЖЕННЯ НАЗОВ
СТОЛИЦІ УКРАЇНИ МІСТА КИЄВА**

Відбитка з «Наукових Записок» УТГІ т. ХХІ за 1970

МЮНХЕН

1970

ПОХОДЖЕННЯ НАЗОВ СТОЛИЦІ УКРАЇНИ МІСТА КИЄВА

Насамперед треба з'ясувати походження складника «киі» чи «киј», що виразно виділяється в сучасній морфологічній будові слів «Киј-ів», «киј-ане». Цей складник можна вивести з адигейського (кабардинського) слова «кіэ», що тепер означає «кінець», «хвіст», «спідниця», а в звукових варіантах «кІы» та «кЪу» — «ручка» (в посуді тощо), «руків'я¹. Морфологічний зв'язок слова «кІы» з адигейським же словом «кІын», що значить «рости», свідчить про те, що первісно «кІы» було дієприкметником і означало «виросле» (дієприкметникова форма в адигейських мовах твориться відкиданням інфінітивного наростка -«н»). Повна дієприкметникова форма має ще додаток «е» («јэ»): «кІыјэ». Це «е» само, мабуть, походить від інфінітива «ен», що тепер означає «цілий», «увесь», а давніш, очевидно, означало «бути цілим». Звідси ж, либонь, походить і колишня форма займенника 3 особи «е»², з якого походить тепер уживана форма цього займенника «ар», в якому до «е» («јэ») додана флексія називного відмінка означених іменників -«р», а «ј», асимілювавши «э», перетворив його на звук повного творення «а». Займенник 3 особи «е» міг, мабуть, додаватись до прикметникових форм, надаючи їм значення «повних», займенникових, бо з таким значенням він, разом із своїм фонетичним варіантом «и» («јы»), зберігся в слов'янському «добрыє», «добрый». Так утворилась і форма «кІы-јэ», а коли кінцеве ненаголошене редуковане «э» відпало, вона стала звучати як «кІыі», в українському написанні «кий». До речі тут буде відзначити й можливість форми «Куар» як назви вірменського міста, що в ній відповідно до «е» в «кІыє» наявна тотожня значенням з цим «е» форма займенника «ар»³.

Якщо мати на увазі первісну семантику слова «кІыє» — «виросле», то це могло бути дерево, волосся, горб, гора (згадаймо повір'я — що гори ростуть, як це записав М. Коцюбинський у «Тінях забутих предків»), вал (хвиля на морі, фортечний, товста нитка в українській пряжі), а коли додати сюди й значення «бути цілим», то це утворення могло мати й значення «заокругле-

ний», «збитий докупи», «опуклий». Відчакнута гілка від дерева або молоде деревце, вирване з коренем дають змогу мати палицю з товщими кінцем, і це вже дає значення властивого «кия», значення, що його маємо в українському й польському слові з таким звучанням (звідси й англійське «key» — ключ, бо колись замикали двері кием, як про це свідчить і слов'янське слово «ключ», споріднене з українським словом «ключка» — палиця з гаком, що нею висмикають із стога сіно, та російське «клюка» — костур; у складі цих слів те ж таки «кІы», тільки з вимовою «І» як «ль», другі складники також виводяться з адигейських даних). Але як переходовість від того, «що вирросло», до кия як знаряддя биття було, мабуть, адигейське слово «кІей», що значить «ясен», дерево, з якого робили кії. Таку функціонально-семантичну зміну можна сконстатувати в багатьох українських словах, тобто зміну, коли старе значення дерева забувається, а залишається тільки значення того, чим б'ють. Це: «бук» («буком його!» «а в руках страшенний бук» — в «Лисі Микиті» І. Франка), «дубець», «лозина», «свид», «свидина». Тим то в українській мові можливий, наприклад, такий вислів: «Треба назламувати дубців з усякого дерева»⁴. З семантики того, «що росте» походить значення адигейського слова «къуей» — пархи (бо вони «нарастають»). Із значення «збитого докупи» походить семантика адигейського слова «куей», що значить «грумада» (людей). А як удар кийком викликає певний звук, то звідси етимологічний зв'язок адигейського слова «кІий» — крик, гук, із словом «кий», як знаряддям биття. Адигейське слово «кІий» збереглося в мові гуцулів-лісорубів як «клей-гов!» (звук «л» у цьому вигуківі походить з абруптивного адигейського «І», що іноді вимовляється як «ль», а іноді як «j»), хоч тут «клей» могло означати й «деревина», отой «кІей», зрубане дерево, що його спускають униз. Звідси ж походять і вислови «зозуля кую», «коваль кую», а також «птаха клюе», «клевець» (молоток). Звук «у» в слові «кую» походить з фонетичного варіанту «къу», звук «л» у «клюе» й «клевець» — з адигейського «І». Звідси ж походить і слово «коваль», тільки його утворення складніше: «кІэ» (кийок, молоток) + «уа» (той, хто б'є; це дієприкметник від адигейського слова «уэн» — бити) + «лІы» (чоловік), а разом — «кийком (молотком) б'ючий чоловік» (в цьому утворенні звук «о» виник із «э» під асиміляційним впливом наступного «ў» (згідно з адигейською фонетикою, кінцеве «ы», як звук неповного творення, відпало, а «лІ» дало «ль»). Про етимологічно-семантичний зв'язок слова «коваль» із звучанням свідчить, між іншим, і зв'язок українського слова «гук» (гукання) із адигейським «гъукІэ», що значить «коваль»⁵. А що молоток, б'ючи, падає, то звідси й значення карпатсько-

української назви водоспаду «гук». Є й українське прізвище «Гук». Значення крику призвело до назви третього року в сучасному дванадцятковому тваринному календарі, засвідченої в адигейській назві «къуей», що його можна з'ясувати як «півнячий», бо це рік півня⁶. Звідси ж походять і назви півня «кокот», «кочет» (тут «ко» із «кіэ»).

Правда, що до семантики «півня», то в ній могли переплітатись спів і рясність його хвоста, оскільки «кіэ» означало й «хвіст», «спідниця». Про ознаку хвоста може свідчити й англійська назва півня «cock», що означає ще й «стіг» та «настовбурчувати» (щось). Про приналежність «півня» до цієї групи свідчить і одна з адигейських назв кийка — «дакъэ», що збігається з адигейською ж назвою півня «адакъэ» (тут «а» напочатку — факультативний складник, якого в цьому слові могло й не бути). Слово «кий», очевидно, могло означати й «здоровий», «сильний», як про це свідчить значення адигейського слова «дакъэжь», що означає «пень», «чурбак», а також «здоровань» (про чоловіка) і, як таке, могло стати йменням чи прийменням (польське «przudomek») владущих та значних осіб. Його я знайшов у іменні перського шаха «Rum Saljuk Kay Khusraw», воно є в іменні римського імператора — «Caius Julius Caesar», його знаходимо серед іменнів лицарів легендарного короля Артура: «Sir Cay», «Sir Kay», «Sir Kiy», його вживають у Китаї, наприклад, воно є іменні «Чан-Кай-Шек», є шведське прізвище «Кеу», є й українське прізвище «Кийович». Китайське «Кай» і підтверджує мій здогад, що воно означає «сильний»⁷.

Від цієї семантики, мабуть, походить і назва давніх даків, як про це сказано в одному латинському вірші, наведеному в праці І. Франка «Сліди русинів у Семигороді»: «Dacosque, que modo de silvae nomine nomen habent»⁸.

Тут «dacos» — це оте адигейське «дакъэжь», із нього могло бути спочатку ймення засновника роду, а потім перейшло і на весь рід, як це часто в історії етнонімів бувало. Варто відзначити тут те, що в цьому слові наявна семантична антоніміка — значення зовнішньої обсяжності (отой «товщий кінець» ломаки) і внутрішньої обсяжності — місце біля вогнища у вигляді заглибини в стіні⁹.

Те саме маємо і в його синонімі — у слові «кий», власне, в адигейському «кіэ», що означає «долина» (внутрішня обсяжність)¹⁰, разом із значенням голівки кийка. А в польській мові «кіј» — це не тільки «кий», а й піщана кучугура¹¹, тобто справжня опуклість. Могло слово «кий» означати й чуприну на голові, тобто «чуб, підбитий під польку», як про це свідчать українські

слова «киях» (волоток проса, качан кукурудзи, рослина *Thyrpa angustifolia*), кийкуватий» (наприклад, кийкувате просо — «таке просо, в якому волоток зібраний докупи, а всі гілочки притиснуті»¹², навіть «кийкувата» сметана¹³).

Якщо тепер узяти складник «кий-» у назві міста «Київ», то в світлі вище з'ясованих можливостей його семантики можна добачати в ньому значення зовнішньої (і внутрішньої) обсяжності, а також міцності, збитості, «кийкуватості» (як отой волоток проса). *Інакше сказавши, це було значення слова «гора», що відповідає теперішній назві «Гора», протиставлюваній «Подолові».* На цій горі був, мабуть, ліс, тим її назвали ще й «київ», як про це свідчить слово «куев» — лісовий потік. А як на цій чи не найвищій у цій місцевості горі (бо в Києві й тепер декілька гір) збудовано більшу фортецю, то й її стали звати «київ», у таких формах, як їх записано в *Констянтина Порфірогенета*, в його «De administrando imperio», в арабських джерелах, у латинських записах. Ось ті записи: у *Констянтина Порфірогенета*: *Кюаѳа* *Киѳа*, *Кюѳа*, *Киѳов*, арабське «*Kujabah*», латинське «*Kujewa*». Не зважаючи на таку неоднаковість цих форм, це не були якісь перекручення, а реальні говіркові адигейські форми, як це я з'ясую далі. Доказом реальності цих форм є те, що я їх можу з'ясувати за допомогою даних із живих сучасних адигейських мов. Усі варіанти другого складника в цій назві — *оаѳа*, — *аѳа*, — «*abah*», — «*ewa*» — це адигейська діеприкетникова форма (ов у написанні *Кюѳов* — це, видима річ, грецька форма знахідного відмінка). Цей діеприкетник утворено від адигейського ж дієслова «еуэн», що серед багатьох значень має й значення «рубати», «збивати»¹⁴. Отже *аѳа* та всі інші варіанти означали, що це «киї» не тільки «зрубані», а й «збиті» докупи чи то як частокіл, чи то як «зруб» у колодязі, чи стіна в «рубленій хаті», наприклад, на Чернігівщині. Правда, такий сенс можна вкладати і в голення голови (людини) та «підбивання волосся під польку» (бо оте значення «збивати» може відноситись до масла в значенні російського «взбивать»), робити чубок (як гора «київ»), та на користь першого здогаду промовляє те, що адигейське «куей» означає «громада», а це похідне значення від міста як скупчення людей; та й поширеність назви «Київ» свідчить, либонь, про це ж таки. Про те, що *аѳа* є діеприкетникова форма свідчить наявність наприкінці її звука повного творення «а», замість звука неповного творення «э», який мав би тут бути після відкинення дійменникового наростка — «н». Цей звук «а» утворився внаслідок приєднування до «еуэ» займенника 3 особи «е» («jэ») на ознаку «повної» прикетникової форми, яка, як уже казано, збереглася в слов'янському «доб-

рые», «добрыи». Ця форма на — «а» збереглася в російській літературній мові як дієприсніникова форма типу «лѣжа», «стоя». А фонетично цей звук «а» виник внаслідок закономірного відпаду кінцевого «э» та асиміляційного впливу «j» на попередній звук «э», а це й перетворило його на звук повного творення «а». У тих випадках, коли замість «и» («jы») займенник 3 особи звучав як «у» («ўы»), асиміляційний процес давав звук повного творення «о», як це маємо в польському «Кіjево». В арабському «Куjаbah» складник — «abah» міг постати з адигейського «ебэн», що значить «нахилятись», а це можна розуміти, мабуть, і як «горбитись»¹⁵. Але в творенні таких форм, як у назві «Київ», в адигейських мовах є ще рівнобіжно вживаний засіб — *уживання форми наказового способу дієслова*, що теж твориться відкиданням наростка — «н». Тоді назву «Київ» можна було розуміти, як «збийкий», за типом «паливода», тільки з навпачним розміщенням складників: «кий збий», як це тепер властиве адигейським мовам (але в давнину і перший тип їм був властивий) і як це збереглося в таких українських словах, як «пиворіз», «Конотоп» тощо. Що й ця рівнобіжна форма була можлива у вимові назви «Київ», про це свідчить староукраїнське написання «Кыевъ», що в ньому «ъ» міг виникнути тільки з «э» (у формі наказового способу. отого «а» не могло бути).

Інакше сказавши, топонім «Київ» могли усвідомлювати тодішні мовляни ще й так, як ми тепер усвідомлюємо (в етимологічній інтерпретації) «Копайгород», «Китайгород», «Ямполь», як це я з'ясував у спеціальній статті про укріплені міста, тобто в формі: наказ. спосіб + іменник. Але в інших місцевостях форма типу Киѣа збереглася до нашого часу. Це польське «Куjава», а також аналогічно утворена назва села «Валява» на Буковині (тут «Вал» — як «Киj» — у «Киj-евъ»), «Свалява» на Закарпатті (тут «Свал-» також має значення «кия», як про це свідчить слово «свая» в російській мові, тільки з іншою етимологією, яку легко можна з'ясувати).

Фонетичні варіанти всередині утворення Киѣа та всіх інших теж можна пояснювати на ґрунті адигейських мов. Коли взяти форми «Кыевъ», у фонетичній транскрипції «Киjев», то в ній збереглися звуки, які були в адигейському вислові «кЪы» - jэуэ, тільки з якісними змінами: «ы» та «э» під наголосами (бо в кожному слові був свій наголос) перетворились на звуки повного творення, а в білоруській, польській та російській мовах «ы» під впливом наступного «j» перетворилось ще й в «і». Коли в першому складнику була форма «къу», то тоді утворились такі форми, як «куев», як «Куjава», арабське «Куjаbah», латинське

«Кијева». Коли в першому складнику було «кІэ», а в другому діеприкетник від адигейського слова «увын» — встати, то тоді виникла форма (і вимова) Кюаѳа, в якій «о» виникло з «э» під асиміляційним впливом звука «ѳ», що злився з ним («і» могло бути написанням абруптивного «І», що інколи звучить, як «j», брак «j» між «о» та «а» можна пояснювати або тим, що в грецькій графіці не було засобів для передачі йотації, або тим, що цей звук, асимілювавшись із попереднім «э», — як в інших формах з «ы» — закономірно випав, як це маємо в північноукраїнських двозвуках «куоњ» тощо, з'ясованих у мене в іншій статті.

Значення слова «кий» як дерев'яного кілка могло дати розуміння назви «київ» як фортеці, збудованої з київ, збудованої так, як пізнішого часу будували свої «січі» українські козаки. П. Куліш записав від одного запоріжця спогад про те, як ті січі будовано: «Як зібрались гайдамаки в Мотронинському лісу, то зробили собі січ. Вибрали таке місто, що з трьох боків байрак, а з четвертого поставили башту. Кругом обрубались лісом»¹⁶... Покликавшись на цей запис, Б. Грінченко пояснив слово «обрубались» як «обгородили частоколом». А що слово «рубати» семантично майже тотожне із словом «сікти», то звідси легкий перехід і до слова «обсікаться» у такому ж значенні, тим більше, що в того ж Грінченка є й слово «обсікати» в значенні «обплювати» (городину)¹⁷. У В. Даля є вислів (північний) «осѣчь мѣсто» — «обнести пряслами, огородить, осѣкать дачу» (в лісі) — робити межові просіки. Є в Даля й слово «сѣча», що його він пояснює як «заваль изъ деревъ». Даль також написав, що, «можливо, від нього походить і назва Січі Запорізької»¹⁸. А навколо Києва в давнину були великі ліси, як про це свідчить і наш Початковий літопис, було з чого будувати таку «січу» на наддніпрянських горах.

У часи Константина Порфірогенета слово Кюаѳа, очевидячки, й розуміли як «гóрод» взагалі, фортеця, а власна його назва була Σαμβατας. Тим то Константин Порфірогенет і написав: *Καὶ ἐλισσινὰ οὐραὶ ἐλλί το καστρόν το κюаѳа то ἐλο νομαζόμενον Σαμβατας*.¹⁹

Це місце, на мою думку, треба розуміти так: «і збираються до замку міста, званого Самбатас». Про те, що слово «київ», у здрібнілій формі «києвець», було спочатку загальним іменником із значенням «гóрод», свідчить його, цього слова, велика поширеність: на Україні «Київ» і «Киевець» (над Дністром), у Югославії 5 таких назв, у Чехо-Словаччині 8, у Польщі декілька, до цієї групи належить і назва «Кијава», як я це з'ясував вище, хоч вона тепер і має ширше значення.

Проте, коли на «Горі» побудовано «вужчий замок», «дѣтиньць», назва «київ» набула ширшого значення, охопивши всі

поселення на «Горі» й навколо неї. І. Срезневський пояснює слово «дѣтинець» як «внутрішня фортеця». Подвійність київських укріплень — ширшого й вузкого, видно і з цитати, наведеної в Срезневського: «Видѣвше силу половечьскую, повелѣша людемъ всѣмъ бѣжати изъ острога во дѣтинець»²⁰.

Можна бумати, що слово «київ» якогось часу мало значення «острога», а потім стало власною назвою всього комплексу поселень і укріплень, яка й витіснила з ужитку давню власну назву «Самбатас», що, як побачимо далі, також свого часу мала аналогічну з «киевом» етимологію.

На етимологію слова «дѣтинець» натякає сучасне українське слово «дитинець», яке, крім значення дитячої хвороби, означає ще й «дерев'яний поміст» та «короб (зруб) на дні колодязя»²¹. Ще виразніше в етимологічному розумінні слово «дідинець», що є, як побачимо далі, тільки звуковим варіантом слова «дѣтинець» («дитинець»): воно в українській мові означає «двір»²², тобто обгороджене місце. Первісну ж етимологію слів «дитиниць» і «дідинець» можна з'ясувати на ґрунті адигейських мов. Поперше, треба сказати, що «т» й «д» на початку їх — це звукова взаємозаміна, властива сучасним адигейським мовам, а подруге — перший складник їх — це те саме слово: дієприкметник або форма наказового способу «ды» чи «дэ» від адигейського дієслова «дэн», «тен», що значить «шити»²³, і значення форми «ды», «дэ», «те» — «зшитий» або «зший». У значенні «фортеця» «зшиті» кілки, «дилини», «дилі», з яких складають рублені хати, зруби колодязів тощо. Слово «диль», «дилина» в основі мають оті «ды», «дэ». Як бачимо, ці «ды», «дэ» мають таке значення, як його мав складник «кий» у формі *Киѡѡ*. Це стане ще ясніше, коли сказати, що й другий складник у цих словах має етимологію, аналогічну другому складникові в *Киѡѡ*. У слові «дитинець» — це наказовий спосіб від «итІэн», що значить «поставити сторч» (очевидячки, кілок, палю), а в основі «дідинець» — наказовий спосіб від «идэн», що значить «пришивати». Фонетично зустріч звуків «ы» з «и» («јы») дала, внаслідок випадку другого «ы» та асиміляції першого «ы» з «ј», двозвук «ѣ» чи однозвук «и» (українське). В обох двох перших словах є ще складник «инэ», що означає «застроми!» та «цы», що означає «волосся», «щетина», а тут «частокіл». У слові «дѣворь» другий складник від «уэн», що значить «кусати», «колоти», а це те саме, що й «застромляти». До «дэ» - «уа» додано ще «ур», що тепер в адигейських мовах означає «довбня», тобто те саме, що й «кий», а разом «дѣворь» означає «шийкий», тобто «обгорода з київ» (фонетичні зміни: перше «э» стало «ъ», з двозвука «у», фонетично «ўы», випав звук неповного творення «ы», а «ў» асимілювало поперед-

ній звук неповного творення «э», перетворивши його на звук повного творення «о»; українське «двір» могло виникнути з «ы» — «ер», в якому двозвук «е», фонетично «jэ», втратив своє «э», а «j» асимілював «ы», перетворивши його на звук повного творення «і»²⁴. Від слів «дідинець» та «двір» походять слова «дідич» та «дворянин». Слово «дѣдичь» могло мати й форму «дѣтичь», як це видно з грамоти 1361 р., де сказано: «Мы... господарь и дѣтичь вѣчьныи землямъ тымъ самодержецъ»²⁵. Для жінок була форма «дѣдичьна». «Дідич», «дворянин», «дідична» — це були ті, що могли збудувати якісь укріплені поселення, що в них ховалися й довколишні люди, які не мали таких укріплень. Звідси походила й влада, багатство та соціально-політична значність і привілеї дідичів та дворян. Аналогічно, як «дворяне», утворилась і назва «кияне» (сучасне українське правописне «кияни»). Морфологічно це слово утворене безпосередньо від «кий», з додатком до нього слова «анэ», що в сучасних адигейських мовах означає «мати», і це утворення походить, либонь, ще з часів матриархату, коли мати була головою роду й укріпленого двору, чи хоч притулку, що його той рід збудував. Можливо, що в такому утворенні перший складник означав «громада» (згадаймо адигейське «куей» — громада). Звідси, мабуть, походить і семантика відомого літописного вислову «Киевъ мати городамъ рускимъ». Про те, що «кияне» могли означати «громада» чи «місто», свідчать українські прізвиська «Киянський», утворене від «кияне», як «Коблянський» — від «Кобиляни», та «Кияниця» (хоч це могло утворитись від іншого слова). В Черкесії є село «Куян», утворене так, як «кияне», від «куей» та «анэ», тільки з пізнішим відпадом кінцевого «э»; є й українське прізвисько «Куян».

Розгляну далі назву Києва *Σαιβατας*, що зафіксована тільки в Константина Порфірогенета. Уже з того, що це «довге» слово, видно, що його походження й будова не такі прості. Проетимологізую спочатку частину цього слова *Σαι*. Воно склалося з адигейського «сэ», що тепер означає «ніж», а в формі «са» — «обгорілий» (від дієслова «сэн» — сіяти, саджати рослину та від «сын» — згоряти, бо кілки загострювали, обпалюючи їх, та «різати», яке семантично збігається із значенням «горіти», «палити»). Отже, «сэ», «са» первісно були ломаки, кілки, якими можна було копати землю, різати чи колоти щось. Тобто щось таке, як і «кІэ» в утворенні «Київ». До цього «сэ» приросло слово «умэ», як варіант слова «ур», відзначеного в етимології слова «дъворь», а обидві ці форми означають «довбня»²⁶. Фонетично поєднання «сэ» з «умэ» дало «о», згідно з відзначеною вище закономірністю (звідси назва риби «сом», що має велику голову). Для *Σαι* треба припускати можливий варіант «имэ», в якому

двозвук «и» — це фонетично «јы», і його асиміляційні зміни дали «а». Як у слові «кий», так і тут могло бути значення «гора», ба й «вал» укріплення, бо в адигейських мовах «самэ», «сам» — купа. Взагалі це слово могло означати опуклість чи вершок чогось або того, що лежить на чомусь вище і тому перепліталось семантично з адигейським словом «щхьэ», що значить «голова», та «Іуашхэ», що значить «горб». Із закінченням називного відмінка означених іменників — «р» (в адигейських мовах) це слово збереглося в російській мові як назва кулі — «шар», а в українській мові — як назва шару, того, що лежить над чимсь (в обох випадках адигейське «шхь» спростилося на «ш»). Із значенням людської голови слово «самэ» збереглося в українським вислові «брати в саму» — брати в голову, міркувати²⁷. Зв'язок слова «сам» із цими словами має для мене той сенс, що й товщий кінець кийка теж асоціюється із головою, з головкою. А в гуцульському говорі української мови є слово «сарсама», що означає ломаку як знаряддя гуцулів-лісорубів. В одному з джерел, де зафіксоване це слово, «сарсаму» визначено, як «держак довгий до півметра», на одному кінці якого насаджено сталевий дзьоб²⁸. Інакше це знаряддя називається «чоканка», «цапіна» і «сапіна» (це останнє слово є й у словнику Б. Грінченка), а у всіх цих словах є складники, що являють собою або пряму відповідність до «са» в «сам(э)», або його фонетичні варіанти «чо», «ца», — що в адигейських мовах означають «лозина», «прут». (Між іншим, слово «цапіна» етимологічно в'яжеться з словом «ціп», а «сапіна» із словом «сапа»). Та для даного випадку найважливіше слово «сарсама», в якому «сар» означає «лозина», а «сама» — її головку (в основі обох складників лежить оте «сэ», у «сар» з факультативним наростком «р»). Пов'язаність слова «сам» із куцуватими рослинами, з яких могли бути кийки, можна знайти в адигейській назві бамбуку — «шамбир» (воно може бути і в інших кавказьких та східних мовах), у латинській назві бузини «Sambucus» (але вона не тільки латинська, бо в українській мові є прізвисьце «Самбук»), в українській назві дерева «самбір», «самбірка» («Saxilix rugruga»), при чому й другий складник у цих словах означає дерево — «бук», «бір» (глицевий ліс). Дуже велику етимологічну давність цих утворень засвідчили численні топоніми й гідроніми, особливо переплітання тих і тих, бо в цьому відбилась їхнє походження від спільного «предка» — «кучерів» дерева і «хвиль» води. Це річка в Югославії «Самбор», річка й місто в Галичині, така ж назва на Наддніпрянщині, а також назва міста «Сімбірск», ба навіть назва величезної території «Сибір» від цього утворення походить (в цьому немає тільки складника «мэ»); В. Щербаківський в одній із своїх праць свідчить, що на Поділлі

був ліс із назвою «Сибір». А звідси ясно, що слово «сам» так само, як і «кий» (а можливо, й «дакъэ»), могло бути й іменням чи прийменням людини, як це й засвідчене в іменні засновника першої слов'янської держави на території сучасної Чехо-Словаччини — «Само», в українських прізвищах «Шамо», «Самко», «Самусь», «Самчук», «Самець» (усі теперішні наростки в цих прізвищах можна пояснити за допомогою адигейських мов). Очевидячки, й біблійне «Самсон» звідси походить, а його етнічно-історичне коріння може сягати часів шуммерійської цивілізації.

Семантичною ознакою цих імен було значення «сильний», «здоровань», «чубатий» в значенні «шляхетний», тобто те, що було й у словах «кий» та «дакъэжь», уживаних як імення.

У зв'язку з цим останнім значенням слово «сам» у російській мові набуло й значення «старший», «начальник», як це видно хоч би з Шевченкового вислову в поемі «Сон»: «Сам ізволіт сьогодні гуляти» (тут «сам» — цар). Звідси ж походить і слов'янський займенник «сам», «сама», що їх семантику можна зрозуміти з українського вислову «сам собі пан».

Етимологічна аналіза всіх цих, здавалося б, «сторонніх» слів у даному разі потрібна для того, щоб «усунути перешкоди» з етимології слова *Σα* як складника назви Києва — *Σαββατας*. Безпосередньо ж тут потрібне тільки значення «гора», «укріплення» як це було потрібне і в семантиці складника «киј» у назві «Київ».

Розгляну тепер другий складник у слові *Σαββατας* — *βατας*. Етимологічно він теж складений із слів, що їх можна знайти в сучасних адигейських мовах. Це передусім «бэ», що первісно означало «те, що росте», як про це свідчить ціла низка адигейських слів із цим складником, серед яких є й самостійне слово «бэ», що тепер означає «багато». Воно є в отих словах «бір», «бук», «Самбір», «Самбук», воно є в адигейському слові «бац» (палиця), в українському діалектному, польському, угорському, румунському «бат», що означає «батіг», як також і в цьому останньому, що це в XVIII ст. в російській мові означало «лозина», «різка», якими карали злочинців. Про рослинне походження семантики «бат(і)г» свідчать багато таких назов в українській мові: «батіг» — вусик на огірках, «петрів батіг» тощо. Другий його склад — «итын» (дієприкметник чи наказовий спосіб без — «н»), що значить «стояти», «стирчати», яким підкреслено значення дерева, що, справді, стоїть, а не, як трава, «стелеться». Але тому, що лозин, як і кийків, уживали для биття, то звідси пішло їх значення «бити», слов'янське «битва», українське «батава» (битва), латинське «*bata-lia*». Звичайно, звідси могли піти й значення «збивати», «підбивати під польку» чуб, «підбивати вгору, зводити вали», будувати фортецю. Інакше сказавши, це те значення, що й у другому

складнику назви *Κιαφα*. Цікаво, що в слові «батава» маємо той самий складник «ава», що й у назві *Κιαφα*. Таким чином, виходить, що в цілому *Σαμβατας* означає «підбийгора», тобто фортеця, і це є синонім до слова *Κιαφα*. Цих назв якийсь час, мабуть, уживали як рівнобіжних, а потім одне з них — «Самбата(с)» вийшло з ужитку. А втім, не можна сказати, щоб і це останнє цілком зникло з київського простору: другий його складник — «батэ» зберігся в назві «Батиева» гора. До забуття першого значення слова «Батиева», що могло уживатися самостійно, без «сам», призвела, як і у випадку із словом «Київ», пізніша збіжність форми «батијева» із формою присвійного прикметника, а це призвело пізніше до пов'язання цієї назви із іменням завойовника Києва татарського хана «Батия». Могло до цього призвести й те, що саме ймення «Батий», «Бату» походить від цього ж слова, з отого другого складника *βατας*. Бож відомо, що й цілість *Σαμβατας* у давнину вживано як імення. Це було ймення вірменського ватажка II в. нашої ери, а також імення анта — батька ватажка Хилвудія. Зберігається це ймення й досі у вірмен та азербайджанців, здається, переважно вже як прізвища. Але через те, що «Самбата(с)» було висловом (а не одним словом), могли вживатись окремо «Сам(о)» і «Бата(с)», як це й видно з наведеного вище матеріалу.

Залишається з'ясувати ще одну назву, що її в давнину пов'язувано з Києвом як великим містом над Дніпром. Це назва, зафіксована на карті Птолемея (II в. нашої ери), — *Μητροπολις*. Що така назва населеного пункту могла бути, про це свідчить прізвище «Митропольський». Її виразно грецький для нашого часу характер не означає, що такою вона була і в давнину. Тут треба мати на увазі, що тоді виразного розмежування між грецькою мовою і мовою, припустім, кіммерійців могло не бути, оскільки та й та походила від якоїсь однієї протоіндо-європейської мови. Адже не тільки перша частина назви *Μητροπολις* — *Μητρο(ο)*, а й друга добре з'ясовується не лише за допомогою адигейських, а й слов'янських мов, як про це свідчить назва села поблизу Києва «Треполь» (сучасне «Трипілля»), в якому «поль» — це сучасне українське і польське «паля», споріднене з «палицею», з отим «бэ», як фонетичним варіантом цього останнього (в складнику «па»), розглянутим у слові «Самбатас». А семантика назви *Μητροπολις* збереглася в літописному вислові, що «Киевъ мати городамъ рускимъ». Таке розширення значення Києва сталося пізніше, коли Київ став головним містом держави, але семантичне коріння цього значення було ще в значенні, з'ясованому вище, слова «кияне», тобто в значенні «матріархальна громада», що жила в цьому місці. Це значення мало спільного етимологічного «батька» із

значенням бджолиного рою, який теж мав «матку». На це останнє вказує те, що складник Μητρ(ο) походить не від слів μητρα чи μητρ, а від слова μητρα, що означає жіночий орган — ураз і бджолину матку²⁹. Якщо порівняти слова «киї-ан» й Μητροπολις то виходить, що це аналогічні утворення, тільки з різних порядком складників. І ще таке цікаве зіставлення: Μητροπολις і «кияне» — це дві рівнобіжні назви тієї самої первісної громади і, можливо, первісного укріплення, а «Київ» і «Самбата(с)» — це дві рівнобіжні назви укріпленого міста, «города», що виникли пізніше. Звичайно, та й та пара могла семантично переплітатись, зокрема Σαφβατας могли розуміти й так, як Μητροπολις, тільки розуміючи його, як «батько роїв», оскільки в адигейських мовах є й досі слово «сэмб» (якому бракує тільки другого складника другої частини «-атас»), що означає «роївня» й «торба», і воно семантично в'яжеться з адигейським же словом «бжьэматэ», яке означає бджолиний рій у сапетці, у виплетеному з лози кошику. А значення «батько» у слові Σαφβατας могло виділятися у свідомості носіїв даної мови, поперше, під впливом адигейського слова «атэ» (батько), а подруге — розуміючи бджолину матку як «бджолиного батька», як це було довго в свідомості примітивних народів³⁰. Могло підказати цю псевдоетимологію і розвинене тоді навколо Києва бортництво, так, як назву «Алма-Ата» — «батько яблук», підказала наявність біля цього міста цілих хашів диких яблунь, чи кислиць. Слово «сэмб» і як «торба», і як «рій» підтверджує також правильність мого визначення семантики назов «Київ» та Σαφβατας як значення «город», «укріплення», бо й вони «виплетені» з «лози», із «київ».

А яке ж відношення до виникнення назви «Київ» миг мати здогадний носій імення «Кий»? Що таке ймення в давнину, справді, було, про це свідчать згадані ймення історичних осіб. Як таке воно могло мати значення або «здоровань» у зв'язку з вірою давніх людей у магічну силу ймення, — щоб був здоровий, або як приймення в значенні «дужий», «вельможний», а це останнє могло походити від назви чуприни, оселедця, оскільки чуприну вважали тоді ознакою шляхетського роду, як це було в київського князя Святослава та в запоріжців. Це значення могло походити від значення адигейського «кІэ», яке й тепер означає, як сказано вище «кінець» (що теліпається), «хвіст», «спідниця» (те, що рясно звисає). Через цю сематику ймення «Кий» і могло мати етимологічний зв'язок із назвою «Київ». Але це не був безпосередній зв'язок, а зв'язок через віддаленого етимологічного «предка». Безпосередньому зближенню цих гомонімів у свідомості творців легенди про Кия як здогадного засновника міста посприяла форма «Кыевъ», що на слов'янському ґрунті вже набу-

ла значення присвійного прикметника (хоч етимологічно, як ми бачили ця форма утворилась інакше), а це сталося, либонь, не без впливу обставинного відмінка неозначених форм іменника (ще в адигейських мовах) — «ууэ»: із «кІѣ - ууэ» могло постати «кыјэвъ». Реальною ж підставою для постання цього зближення могла бути назва однієї з київських гір — «Кий» (згадаймо оте польське значення слова «kij» — кучугура), на якій, може, вперше було побудовано укріплення, «підбито гору під польку». Таку думку вперше висловив М. Грушевський у своїй «Історії України-Руси», мавши на увазі легенду про трьох братів: «Розуміється, ціле се оповідане про київських братів було тільки т. зв. етимологічним мітом: з імен місцевостей зроблено історичні особи»³¹. Цей здогад тим імовірніший, що й імення «Щек» та «Хорів» етимологічно на адигейському ґрунті можна з'ясувати як «кучугури», «горби», «гори». Ці горби чи гори чимсь відрізнялися одні від одних, тим їх і називано з деякими відмінами в етимологіях. Імення другого «брата» — «Щек» було виведене із назви гори «Щековиця» (як її записано в Початковому літописі), а ця остання назва могла означати «лиса (гора)», і це значення збереглося до нашого часу як слов'янська калька-заміна адигейської назви. Для з'ясування етимології слова «Щековиця» є декілька можливостей, але всі вони «крутяться» навколо цього значення. Перший варіант: «щэ(н)» — в'янути, гнити, або «щы(н)» — стригти + «къэуц (э)» — пух, а разом «гнийпух» (отже, й волосся), тобто «гора без рослинності», «лиса». Звуки, взяті в дужки у перших двох словах, в цілому утворенні випадають, бо це наростки інфінітива, а в третьому голосний відсутній тільки факультативно, в давнину він міг бути. Звук «у» в середині третього слова міг бути двозвуком «ўы», і в вимові це могло бути звукосполучення «ови». Другий варіант: «щІэкІы(н)» — втрачати (кров, волосся) — «уцы» — трава³², разом це значить «губитрава», тобто знов таки «лиса». Зустріч «ы» з «у» («ўы») дало також «оўы». Можливо, що ця назва походить від адигейського ж «щхъэку» — маківка — «цІу»³³ чи «цІьу»³⁴, що значать «лиснючий, блискучий (колір), а разом це означало «лиса маківка». Звичайно, на слов'янському ґрунті «щхъ» могло спроститись на «щ», «ку», як лябіялізований звук, дало «кв». Найявність отого слова «щхъэку», а може й «щкІ(э)», що означає а) спосіб торгівлі, б) спосіб звання (вінка, перевесла), в) в'ялення, г) тканина, дало змогу творцям (несвідомим) легенди, відкинувши другий складник, утворити імення «Щек». Та чи не найпереконливіша етимологія назви «Хоревиця», що її, з одного боку, ще й досі, як про це свідчить М. Пилинський, вживають на По-

долі («назву київської гори — Хоревіця і зараз ще можна почути на Подолі, вона всім зрозуміла»)³⁵, а з другого — вона збереглася в слов'янській кальці «Чорна гора». Вона утворилась із таких частин: «хэ» (те саме, що й «чы», «кІэ» — палиця) — «ур» (довбня), а разом це дало «хор» (тут «ўы» ← «у» дало закономірно через випад «ы» та асиміляційне злиття «ў» з «э» — «о», рівнозначне з «гор», звідки «гора» (тільки в ньому відповідно до «хэ» — «гуэ», що тепер означає в адигейських мовах «сухожилок»), «фЫцІэ», що значить «Чорна»³⁶. Разом «хор(ы)фЫцІэ» на слов'янському ґрунті й дало «Хоревіця» (звук «ы» в дужках сполучний звук між приголосними, «ф» перейшло в «в»). Імення третього «брата» — «Хорів» творці легенди хибно вивели з назви «Хоревіця», бо воно само було назвою гори, утвореною з «хор(ы) јэуэ(н)», що значить «підбийгора» (в цьому утворенні «ј» асимілював «ы», перетворившись разом з ним на звук повного творення «і», а «э» випало).

Як бачимо, за допомогою адигейських мов можна з'ясувати і всі назви київських гір: «Батиева», «Ліса», «Чорна», «Хоревіця» й «Щекавиця».

Імення «сестри» цих «трьох братів» — «Либедь», збереглося й до наших часів як назва річки, що протікала між київськими горами. Але це була назва річки спотанову. Ця назва означала, що це була мала річка (вона тепер зникла), яка ледве лисніла, ба й не мала суцільної течії, як про це свідчить сучасне українське слово «либати», що означає «блимати очима», «збирати погроху» щось, жебрати³⁷. Як утворення назва «Либедь» це справжнє адигейське слово «лыбод», що значить «більмо»³⁸, а це, як бачимо, цілком відповідає визначеній вище семантиці.

Назва коси на Дніпрі «Конча заспа» у своїм першій складнику не має нічого спільного з «кінцем», як це іноді пояснюють. бо він, цей складник, походить від адигейського слова «къуанчІэ», що значить «галка» (птаха)³⁹. Другий цієї назви складник зберігся в польській мові із значення «замет», «кучугура»⁴⁰, і його етимологію теж можна вивести з адигейських даних. Разом це колись означало «галчїний (як «гавїний») замет», бо на ньому, мабуть, було багато галок. Із словом «къуанчІэ» споріднене слово «каня», звуки «о» й «а» — це рівнобіжне окання-акання, що виникло, либонь, внаслідок різних наголошувань.

ПРИМІТКИ

¹ Ці й далі використані в цій статті адигейські слова та їх пояснення я беру з видання: «Кабардинско-русский словарь», Москва, 1957 р. Інші джерела будуть на відповідних місцях відзначені. В адигейських написаннях літери «э» та «ы» означають звуки неповного творення, «І» — особливий абруптивний приголосний, «й» — «j», «е» — йотація «jэ», «и» — йотація «jы», «у» — двозвук «ўы». Але літери «е», «и», «у» можуть означати й звичайні голосні повного творення («довгі»). Такі чи такі їх значення будуть на відповідних місцях зазначені.

² Див. про цей займенник у праці Н. Яковлева та Н. Ашхамафа «Грамматика адигейського літературного язика», Москва, 1941 р., стор. 389.

³ Назву «Куар» згадує М. Марр, порівнюючи небезпідставно легенду про заснування міста Києва над Дніпром із легендою про заснування цього вірменського міста. Див. «Избранные работы», т. V, М.-Л., 1945 р., стор. 44.

⁴ «Словарь української мови», т. IV... упорядкував Б. Грінченко, у Києві, 1909 р.

⁵ «Русско-кабардинско-черкесский словарь», Москва, 1955 р. Слово «кузнец».

⁶ Назву «рік півня» я знайшов в інформації, наведеній у журналі «Times», з 17 лютого 1967 р.

⁷ Див.: «Mathew's Chinese-English Dictionary», revised american edition, Cambridge, 1960.

⁸ І. Франко «Назвознавчі праці», Вінніпег, 1957 р., стор. 69.

⁹ «Кабардинско-русский словарь», Москва, 1957 р.

¹⁰ «Русско-адигейский словарь», Москва, 1960 р. Слово «долина».

¹¹ А. Brückner, «Słownik etymologiczny języka polskiego», Warszawa, 1957 р.

¹² «Словарь української мови»... упорядкував Б. Грінченко.

¹³ Моя повість «Пиворіз», Нью-Йорк, 1965 р., стор. 14.

¹⁴ «Кабардинско-русский словарь», Москва, 1957 р.

¹⁵ Усі ці фонетичні можливості я з'ясовую на підставі закономірностей, властивих сучасним адигейським мовам, як їх подано у згадуваному кабардинсько-російському словнику на стор. 493, 494.

¹⁶ «Записки о Южной Руси», СПб, 1856 р., стор. 279.

¹⁷ «Словарь української мови»... упорядкував Б. Грінченко, у Києві 1909 р.

¹⁸ Толковий словарь живаго великорусскаго язика, СПб, 1863-1867 рр.

¹⁹ Акад. О. Шахматов — Акад. А. Кримський, «Нариси з української мови та хрестоматія пам'ятників письменської староукраїнщини XI-XVIII в.в.», Київ. 1924 р., стор. 135 (грецький текст).